

Статусът на вещите и темата за екологията в социалнофилософската концепция на Карл Маркс

Иван Кацарски

Институт по философия и социология, БАН

pessoko@gmail.com

Status of Things and the Theme of Ecology in Marx's Social-Philosophical Conception

Ivan Katzarski

Institute of Philosophy and Sociology at BAS

pessoko@gmail.com

Резюме: Статията разглежда различните модуси на вещите в социалния контекст у Маркс – като предмети и оръдия на труда, като средства за производство, детерминиращи социалния процес, и като стоки фетиши. В първия модус вещите у Маркс са изцяло подвластни на човешката воля. В останалите два те придобиват самостоятелна сила и дори господстват над хората, но това е свързано с конкретни, исторически преходни социални условия. Марксовият идеал е пълното покоряване на вещите в едно бъдещо рационално организирано общество. В този контекст се разглежда и Марксовия възглед за природата и възможността за екологична интерпретация на негови текстове. Накрая се поставя въпросът за възможността на алтернативна категориална схема на отношението между природа и общество.

Ключови думи: Маркс, социология, общество, вещи, природа, екология.

Abstract: The paper considers the various modes of things in Marx's social context: as objects and tools of labour, as means of production, determining the social process, and also as goods-fetishes. In the first mode, things in Marx are entirely subordinate to human will. In the last two, they acquire autonomous strengths and even reign over the humans but that is linked to specific, historically transitional social conditions. Marx's ideal is of complete domination over things in a future rationally organized society. In this framework, Marx's view on nature and the option of ecological interpretation of his works is discussed as well. Finally, the question is raised concerning the possibility of alternative categorial scheme of the relationship between nature and society.

Keywords: Marx, sociology, society, things, nature, ecology.

1. Увод

Какво е общество и какво – социално взаимодействие? Отговорът може да изглежда интуитивно ясен, а теоретизирането върху темата – до голяма степен схоластично занимание. На пръв поглед нищо не може да се възрази срещу елементарното и сякаш разбиращо се от само себе си твърдение, че обществото се състои от човешки индивиди, намиращи се в различни видове отношения помежду си. Тези отношения пък са резултат от взаимодействия.

Но така дефинираното социално пространство от индивиди, взаимодействия и отношения между тях е пределна абстракция, която съществено затруднява разбирането на социалното. Това е идеализирано пространство, изчистено от всякакъв нечовешки елемент.

В действителност социалните науки, особено в емпиричната си част, никога не се затварят в такова абстрактно пространство. И това е напълно естествено: човешкият свят е изпълнен с множество други живи и неживи, материални и нематериални компоненти (животни, природни обекти и субстанции, артефакти, идеи, образи). Без тях човешкият свят и обществото са немислими. Човекът взаимодейства с всички тези органични и неорганични, материални и нематериални елементи. Всъщност взаимодействията между човешките същества, дори когато те приемат чисто физическа, непосредствено телесна форма, са по същество винаги, макар и в различна степен и с различна сложност, опосредствани от подобни субстанции, обекти с различен статус, образи и идеи.

И така, социалните науки по същество не могат да се абстрахират от присъствието на изброените елементи и следователно трябва по някакъв начин да го отчитат. Има ли проблем тогава? Да, има, и той е свързан със статуса, който им се отрежда. Социалните науки, за разлика от природните, обикновено третират тези елементи принципно като пасивни продукти и обекти на човешката активност, а не като неща, автономни и функциониращи сами по себе си. В този дискурс, животни и растения са били опитомени от хората, за да служат на човешките потребности. Хората, благодарение на своите физически и умствени способности, непрекъснато са преобразували природата, създали са нови субстанции и артефакти – оръдия, инструменти, оръжия, много приятни и много неприятни неща за тялото и “душата”. Обикновено хората влизат в отношения помежду си, за да придобият някакъв монопол върху различни вещи (материални и нематериални) и чрез тях, посредством тях, използвайки ги като инструменти, да реализират едни или други свои цели. Човекът като род се мисли като демиург на всевъзможни вещи, предназначени да служат на неговите цели; тези вещи по-нататък неизбежно се превръщат в обекти на присвояване и монополизиране от различни индивиди и групи.

Естествено, вещите могат да “престанат да служат”, могат да станат негодни. Но това е само следствие на чисто инструменталисткото им третиране – като обекти, които са своеобразни продължения на човешкото тяло и мозък. Схванати като такива, те по

дефиниция не могат да имат активна роля във функционирането на социума. Да има такива удължения, такива приставки се приема за фундаментална характеристика на човека. Но по този начин се изтъква неговата способност, потенциалът му като субект, преобразуващ външния свят. Мислени като подвластни на човека, вещите вече нямат шанс да получат собствена, автономна роля в социалната и историческата драма.

Това несъмнено е базисна нагласа на съзнанието, която предопределя специфична визия за човека, обществото и взаимодействието им с предметния свят, включително и природата. Тази нагласа наистина е основополагаща, но въпреки това не може да се мисли като нещо естествено, разбиращо се от само себе си.

Задачата ми тук е на първо място да покажа, че тази нагласа е реална, че тя се обективира в категориалните схеми на социалното познание. На второ място, бих искал да покажа следствията от подобна нагласа – теоретични и практически. Трето, да обоснова тезата, че това не е единствено възможна нагласа, и следователно може да има алтернативна визия, различна категориална схема за човека и неговия свят.

Разбира се, подобна задача не може да се осъществи в рамките на статия – тук може да се изпълни само част от нея. Естествено, трябва да се започне с доказване на формулираната по-горе теза, че социалното и хуманитарното познание е свръхфокусирано върху човека и неговото отношение със себеподобните, докато предметното битие е лишено от неговата иманентна динамика и потенциал. Това твърдение може да се докаже само чрез съответен текстуален анализ. На първо място той би следвало да се приложи към трудовете на класиците на социологията – особено на “тримата големи” – Маркс, Дюркем и Вебер. Тук е възможно да разгледам само един от тях. Следващият текст е посветен на статуса на вещите в концепцията на Карл Маркс, която той до голяма степен разработва заедно с Фридрих Енгелс.

2. Човекът демиург

Вече споменах за третирането на вещите като “удължения” и “приставки” на човешкото тяло и мозък. Просветеният читател несъмнено се досеща, че този мотив е внушен от Марксови текстове: “даденият от самата природа предмет става орган на неговата [на работника] дейност, орган, който той присъединява към органите на своето собствено тяло, като въпреки библията удължава неговите естествени размери” (Маркс 1968: 191). “Средството на труда е нещо или комплекс от неща, които работникът поставя между себе си и предмета на труда и които му служат като проводници на неговото въздействие върху дадения предмет. Той използва механическите, физическите, химическите свойства на нещата, за да ги застави – съобразно своята цел – да действуват като сили върху други тела”. Към преобразуваната и овладяна предметност (средствата за и обектите на въздействие) Маркс отнася и “опитоменото животно, т. е. животното, което вече е изменено посредством труда” (пак там). В такъв контекст, в бележка под линия, Маркс привежда цитат от Хегел, според когото подобно манипулиране на природната предметност от

страна на “разума” е свидетелство, че той е “колкото хитър, толкова и могъщ” (пак там).

За Маркс природата не е само външна природа. “Като действува (...) върху външната природа и като я променя”, човекът “същевременно изменя и своята собствена природа. Той развива дремещите в нея сили и подчинява на своята собствена власт играта на тези сили” (пак там: 189). По този начин човекът формира и своята собствена природа.

3. Средствата за производство като детерминанти на историческия процес

Казаното дотук обаче разкрива само част от разбирането на Маркс за социалното битие на вещите. Друга, по-специфична част се съдържа в т. нар. “материалистическо разбиране на историята”, което е общо дело на Маркс и Енгелс. Основни категории на това разбиране са “производство”, “производителни сили”, “производствени отношения”, “база” и “надстройка”. Какво се крие зад тези формули? Накратко, производителните сили включват два основни компонента: първо, средства за производство (земята и всичко, свързано с нея, което може да бъде употребено в производството, а също инструменти, машини, сгради с производствено предназначение); второ, хората с техните физически и умствени способности в качеството им на производители. Според Маркс и Енгелс производителните сили се развиват прогресивно и съответно предопределят възникването и изчезването на един или друг вид производствени отношения (общинни, робовладелски, феодални, капиталистически, комунистически). На свой ред тези отношения детерминират отношенията и институциите на надстройката (политически, правни, религиозни и т. н.) (Маркс 1964: 8-10). В “Нищета на философията” например Маркс пише: “Обществените отношения са тясно свързани с производителните сили. Като придобиват нови производителни сили, хората изменят своя начин на производство, а с изменението на начина на производство, начина на осигуряване на своя живот, те изменят и всички свои обществени отношения. Ръчната мелница ни дава общество начело със суверен, парната мелница – общество с промишлени капиталисти” (Маркс 1957: 133). На други места детерминацията не е така едностранна и праволинейна и посоката се обръща. Отново в цитираното току-що съчинение например се казва: за да се достигне характерното за капитализма високо развитие на производителните сили, “необходимо е било съществуването на класи, едни от които са се обогатявали, а други са гинали в нищета” (пак там: 126). В късни свои текстове Енгелс специално критикува отъждествяването на материалистическото разбиране на историята с едностранна детерминация от производителните сили към производствените отношения и по-нататък към “надстройката”. Той развива идеята за обратно, макар и не първостепенно, влияние на надстройката върху производствените отношения (стимулира или задържа развитието им) и съответно върху производството като цяло (Енгелс 1989: 45-46, 48, 137-138, 155-156, 11, 193, 197).

В тази пределно обща рамка можем да открием три основни компонента: хора, вещи и отношения. Основна характеристика на материалистическото разбиране на историята е разглеждането на обществото като специфична, нетъждествена с природата, обективна

реалност. Маркс и Енгелс нееднократно подчертават, че “хората сами правят своята история” (Маркс 1965: 117), но те я “правят” чрез своята дейност (на първо място под формата ѝ на производство), а не “произволно” – чрез свободно и независимо волеизявление или договаряне. Производството е обективен процес – сумарен резултат от производствената дейност на огромен брой индивиди, работещи поотделно или съвместно. Производствените отношения (“базата”) са обективни, в смисъл че не зависят от волята и желанията на хората, а се определят от степента на развитие на производствените сили. Надстроечните отношения (политически, правни, религиозни и т. н.) също са обективни, доколкото не съществуват сами по себе си, а са продукт на “базата”. Тезата за обратното влияние на “надстройката” донякъде смекчава еднопосочните детерминационни зависимости.

И така, в концепцията на Маркс и Енгелс обществените отношения, в основната и съществената си част, са обективни, т. е. независими от свободното волеизявление и договаряне, въпреки че са продукт на човешка дейност. Какъв е статусът на вещите в тази концепция? Вече изтъкнах, че като средства, подчинени на човешките цели и потребности, средствата за производство са пасивен елемент, задвижван от човешките физически и интелектуални сили. Но като елемент, детерминиращ човешките отношения те имат активна, детерминираща функция, наред с хората като производителна сила. Но дори в тази сфера Маркс и Енгелс предвиждат отслабване и отмиране на отрицателното, обременяващо въздействие на средствата за производство. Автоматизацията на производството, съчетана с премахването на частната собственост и експлоатацията, твърдят те, ще доведат до радикално съкращаване на работното време и прекрачване от “царството на необходимостта” в “царството на свободата” – “художествено, научно и т. н. развитие на индивидите, благодарение на освободилото се за всички време и създадените за това средства” (Маркс 1978: 193-194; виж също: Енгелс 1966: 116, 290-291, 304). Следователно, в последна сметка и в това отношение имаме редукция на вещите, овладяване на техния негативен потенциал.

4. Стоките фетиши

Различен е статусът на вещите в икономическата теория на Маркс. В нейния контекст вещите се появяват не само като резултат на изобретения с епохално значение, но и като банални всекидневни предмети. В икономически план статусът на вещите според Маркс се определя от вида на обществените отношения, при които те се произвеждат и разменят. Ако те се произвеждат и потребяват в семейството, тяхното битие не е никаква тайна: те са просто инструменти на човешките сили и способности и обекти на човешки потребности. Тяхното производство е резултат от рационално планиране на дейността, отговарящо на целите и потребностите на тази малка общност. До голяма степен същото е валидно за вещите, произведени от отделен индивид или семейство, но преминаващи в ръцете на други лица, без обаче да се превръщат или само случайно да се превръщат в стоки. Така по принцип стоят нещата в докапиталистическите форми на производство – в общини от различен вид (индийска, германска, славянска), както и в отношенията на несвободен труд (между роби и робовладелци, феодали и крепостни,

между селяни или занаятчии и експлоатираща ги държавна бюрокрация). Във всички тези случаи според Маркс създадените от човешкия труд вещи не представляват никаква тайна и са напълно подвластни на техните създатели и притежатели. Производителите знаят колко време им е необходимо за създаването на всеки продукт, така че рационално планират своята дейност, за да могат в последна сметка да задоволят своите потребности. Когато пък над тях стоят господари, които си присвояват част от техния продукт или труд, производителите отново знаят каква част от работното си време са принудени да отделят за своите експлоататори, а самият продукт отново не представлява никаква тайна. И производството и потреблението му са предмет на рационално осмисляне и планиране (вж. например: Маркс, 1968, с. 89-91).

Според Маркс положението коренно се променя в условията на развито стоково производство. Стоката придобива един вид мистична душа, превръща се в неразгадаем йероглиф, във фетиш, който господства над своите създатели (пак там, с. 83-84, 87). Това произтича от превръщането на продукта на труда в стока. За своя производител той има ценност само доколкото притежава разменна стойност. Има ли такава и какъв е нейният количествен (паричен) израз става ясно едва на пазара, в съотношенията с безброй други стоки. По този начин производителят загубва контрола върху произведената от самия него вещ, а нейното пазарното битие, нейната стойност започват да господстват над продавачите и купувачите, над производителите и потребителите. Планирането на производството и потреблението става невъзможно, защото разменните стойности “непрекъснато се променят, независимо от желанието, предвиждането и дейността на разменящите” (пак там, 87). Максимално кратко казано, резултатът е: “вещни отношения между лицата, и обществени отношения между вещите” (пак там, с. 86).

Според Маркс и Енгелс това състояние на обществото не е окончателно и безалтернативно. В последна сметка то произтича от частната собственост върху средствата за производство. В “един съюз от свободни хора, които работят с общи средства за производство и съзнателно [selbstbewußt] разходват многото си индивидуални работни сили като една обществена работна сила” разменната стойност изчезва, продуктите на труда престават да бъдат стоки. “Обществените отношения на хората към техния труд и към продуктите на техния труд тук остават прозрачно ясни, както в производството, тъй и в разпределението” (пак там, с. 91).

Такава е представата на Маркс и Енгелс за комунистическото общество. В него трябва да изчезне не само стоковият фетишизъм, но и фетишизмът на религиозните образи – продуктите на човешкия ум, които придобиват власт над своя създател. Предпоставка за това са високо развитие на производителните сили, на човешката индивидуалност и рационален контрол над производството и разпределението. В докапиталистическите форми, където стоково производство отстъпва или е слабо развито, религиозни фантазии господстват над хората поради “незрелостта на индивидуалния човек, който още не се е откъснал от пъпното черво на естествената родова връзка с останалите хора” или поради “отношенията на непосредствено господство и подчинение”, които на

свой ред се определят от ниското равнище на общественото производство (пак там, с. 92).

По-различна е тоналността в ранните съчинения на Маркс. Особено характерни в това отношение са “Икономическо-философските ръкописи” от 1844 г. В тях езикът е по-философско-есеистичен, но всъщност теоретичната схема е аналогична. Природата е за човека само “очовечена природа”; той “превръща цялата природа в негово неорганично тяло” (Маркс, 1983, с. 87). В процеса на производството “природата се оказва негово творение и негова действителност” (пак там: 89); “природата, взета абстрактно, за себе си, фиксирана в откъснатостта си от човека, е за човека нищо” (пак там: 160). Това свое разбиране Маркс определя като “натурализъм” и “хуманизъм”. Но в действителността “свободната съзнателна дейност” се е превърнала в своята противоположност. В условията на наемния труд “произведеният от труда предмет... се противопоставя на труда като чуждо същество, като независима от производителя сила”. Трудът на работника “живее извън него, независимо от него, като чужд на него, и става самостоятелна сила против него... животът, който той е дал на предмета, му се противопоставя – враждебен и чужд” (пак там: 83, 84). “Натурализмът” и “хуманизмът” ще възтържествуват според Маркс след премахването на частната собственост в едно бъдещо комунистическо общество (пак там, с. 109-113).

Социалната теория на Маркс и Енгелс е била критикувана безброй пъти – основателно или не. Собственият ми прочит може да се види другаде. Тук разсъжденията ми засягат единствено мястото и статуса на вещите в социалния свят според тази теория. В чисто физическото си битие, като продукти на човешкия труд, вещите се разглеждат като напълно “покорни” на човешката воля (индивидуална или колективна); те просто служат на човешки цели и потребности. Изключение от това общо правило са средствата за производство, доколкото са възплъщение на епохални технологични пробиви (опитомени животни и растения, парна машина, компас, телеграф и т. н.); те според Маркс, съчетани със съответни човешки способности, определят смяната на една епоха с друга. Но автоматизираното производство, съчетано с обществена собственост върху средствата за производство, анулира враждебността на последните и те стават основа на безпрецедентен разцвет на индивидите и обществото. В другото си качество, като стоки, те придобиват самостоятелна мистична сила, превръщат се във фетиши, господстващи над хората. Трябва обаче дебело да се подчертае, че те имат такова качество не сами по себе си, не като физически тела и субстанции, а само в рамките на определен вид обществени отношения – в условията на развитото стоково производство.

5. Неукротимите вещи

Според мен Маркс отлично е разкрил способността на вещите да господстват над хората, когато на пазара се срещнат голям брой производители, които не могат да се договарят помежду си и всеки има незначителен пазарен дял. Много често обаче на пазара действат производители и търговци монополисти, които определят условията на производство и цените. Така за тях до голяма степен стоката загубва фетишистката си

сила. Но дори и те в немалка степен се сблъскват със стоковия фетишизъм – например в борсовата търговия с някои стоки, в търговията с ценни книжа и пари, където движението на цените остава непредвидимо. За дребните участници на пазара (производители, търговци, потребители) стоката запазва фетишистката си душа: разменната ѝ стойност остава непредвидима, независимо дали се формира от стихията на пазара или се диктува от монополисти, чиито планове и стратегии естествено не стават публично достояние.

Основна грешка на Маркс и Енгелс обаче е допускането, че премахвайки частната собственост върху средствата за производство, хората са способни да подчинят икономическите сили на своя съзнателен контрол и планиране. Въвеждането на военния комунизъм в Съветска Русия на практика се оказва опит за икономическо самоунищожение. За да избегнат окончателната катастрофа, болшевиките реформират системата, като частично, до известна степен признават и легализират статуса на вещите като стоки (НЕП). В следващите години икономическата политика на тоталитарния социализъм се колебае между освобождаване в някаква степен (но винаги в твърде тясна рамка) на спонтанните пазарни сили, от една страна, и засилване на планирането и натуралността на производството и обмена – от друга. Опитът показва, че колкото повече се разрастват планирането и администрирането на икономиката, толкова повече се засилват стоковите дефицити и деструктивните тенденции в някои отрасли (особено в селското стопанство). (Кацарски 1994: 254 и сл.). Вещите, лишени от своята стойностна душа, си отмъщават посредством природната си телесност. Те престават да “служат”, защото са станали или непотребни (създадени дефектни или излишни като произведения в ненужно голямо количество) или просто не се появяват, където и когато са нужни.

Това наистина не означава, че икономическото планиране е невъзможно и безсмислено, а само че то има предели, отвъд които става ирационално. Такова е то поне във формата си на регламентиране на качеството и количеството на продуктите номенклатури. Не на последно място икономическото планиране зависи от определен клас вещи – от техническите средства, с които хората разполагат към даден момент. Съвременните информационни и комуникационни технологии дават съществено повече възможности за предвиждане, планиране и регулиране, въпреки че сами по себе си едва ли могат да предложат радикално решение на проблемите.

Казаното дотук вече е достатъчно да покаже, че вещите, в стокова, полустокова или нестокова форма, не са тотално подвластни на целите и потребностите на човека, а по един или друг начин определят поведението му. Струва ми се, може да се говори не само за стоков, но и за просто вещен фетишизъм и то далеч не само в психопатологичен аспект. Този вещен фетишизъм е в една или друга степен валиден за всички известни общества и се определя от факта, че потребителските фантазии на хората не се ограничават до действително възможното за тях, а освен това общественото богатство обикновено е разпределено крайно неравномерно в различните общества. В резултат, докато богатите зависят от вещите като източник на все нови и неподозирани наслади, бедните се стремят да притежават поне зрънца от лукса на богатите. Сякаш колкото по-богато е едно общество, толкова повече хората са склонни

да пожертват себе си (осмисленото си съществуване) срещу придобиване на богатство. Някои жертват живота и здравето си, други честта и достойнството си или творческите си заложби. Нагонът “да имаш” често разрушава личността: “Съвременното общество се състои от крайно нещастни индивиди: самотни, тревожни, потиснати, склонни да рушат, зависими – хора, които се радват да убиват свободното си време, което с толкова усилия са отвоювали” (Фром 1996: 24). Въпреки че да губиш себе си заради вещи е ирационално, нито осъзнаването на това положение, нито съветите на мъдреците помагат особено.

Дори ако изобщо се абстрахираме от конкретен социален контекст, вещите никога не губят напълно своята непрозрачност и съпротива по отношение на човешкото познание и воля. Те ни изненадват със свойства, които не сме предвидили и овладели; те се променят и губейки желаните от нас свойства, излизат извън нашия рационален контрол; те са многолики и в различни ситуации разкриват ту “добрата” ту “враждебната” си страна.

Разбира се, хората имат на разположение огромен арсенал от знания и технологии, които са предназначени да се справят с тази съпротива на вещите. На тази цел служат всички природни науки в тяхната приложна част. Социалната технология на застраховането е посветена също на минимизиране на щетите от рисковете, с които е изпълнен заобикалящият ни свят. И все пак вещите никога не могат да бъдат окончателно овладени и “обуздани”; рисковете, които произтичат от тях, винаги ще ни тревожат, изненадват и поразяват. Нещо повече, самото технологично развитие, свързано с овладяването и използването на все по-мощни природни сили, съобразно вътрешната си логика, крие в себе си потенциал за катастрофи от все по-голям мащаб.

Една от най-ярките прояви на неспособността на хората да контролират заобикалящия ги свят е съвременната екологична криза. Причините са в по-голямата си част социални, а не чисто технологични. Въпреки това фактът не подлежи на съмнение: овладявайки конкретните вещи с цел утилитарната им употреба, човекът предизвиква разрушителни последици с планетарен мащаб. Природата си отмъщава за човешкото маниакално желание да властва над нея.

6. Екологичният елемент в концепцията на Маркс

Наличието на такъв елемент може да се дискутира, доколкото Маркс е разглеждал отношението между човек и природа, общество и природа. При това той има два аспекта, които според Маркс са тясно свързани, доколкото той различава външна природа и вътрешна, присъща на самия човек, природа.

Маркс не разглежда темата отделно и систематично, а главно в рамките на своя икономически анализ. В неговата епоха външната природа има икономическо значение главно по отношение на земеделието – като земя и почвено плодородие. “Земята (в икономически смисъл тук е включена и водата), която първоначално доставя на човека провизии, готови средства за живот, съществува без негово съдействие като всеобщ предмет на човешкия труд” (Маркс 1968: 190). За човека земята е “неговият

първоначален склад за провизии”, а “същевременно и първоначалният арсенал на неговите средства на труда” (пак там, 191; виж също: Маркс 1969а: 368). Поради това “стоковите тела са съединения на два елемента – природно вещество и труд”; ако отстраним елемента труд, “все пак винаги ще остане някакъв материален субстрат, който е налице в природата без намесата на човека. В своето производство човек може да постъпва само така, както постъпва самата природа, т. е. само да изменя формите на веществата. Дори нещо повече. В същия този труд на формиране човек непрекъснато е подкрепян от силите на природата. Така че трудът не е единственият източник на произвежданите от него потребителни стойности, на вещественото богатство. Трудът е бащата на това богатство, както казва Уилям Пети, а земята е неговата майка” (Маркс 1968: 55-56).

И така, Маркс отрежда много важно място на земята като природен елемент в стопанската дейност и съответно в живота на човека и обществото. С какво обаче отвръща човекът на даровете на природата? Маркс не дава еднозначен отговор на този въпрос.

От една страна, хората са способни да подобрят качествата на земята и да повишат нейното плодородие. Последното е наистина обективно свойство на почвата, но Маркс различава “естествено плодородие” и “ефективно” или “икономическо плодородие”. Доколко първият вид плодородие се проявява във втория, зависи от степента на развитие на културата на земеделието – прилагането на адекватни механични, химични и други средства при обработката на земята (Маркс 1969а: 194-195). Маркс оценява като голяма заслуга на капиталистическия начин на производство това, че той “превръща земеделието от емпирическо, механически предавано по наследство занятие на най-неразвитата част на обществото в съзнателно научно прилагане на агрономията, доколкото това изобщо е възможно при условията на частната собственост” (Маркс 1969а: 159). Докато машината, вследствие на употреба или неупотреба, може само да остарява физически и морално, земята “постоянно се подобрява, ако се обработва правилно” (пак там, с. 322).

От друга страна обаче Маркс рисува твърде мрачна картина. Според него “капиталистическата система противоречи на рационалното земеделие или (...) рационалното земеделие е несъвместимо с капиталистическата система (макар последната да способствува за неговото техническо развитие) и изисква или ръката на дребния, живеещия от своя труд земеделец, или контрола на асоциираните производители” (Маркс 1969: 133). При капитализма, “на мястото на съзнателно рационално обработване на земята като обща вечна собственост, неотчуждаемо условие за съществуване и възпроизводство на редица сменящи се човешки поколения се явява експлоатация и разхищение на силите на почвата”. При дребната собственост това става “поради недостиг на средства и знания”, а при едрата – “вследствие на експлоатацията на тези средства за възможно най-бързо обогатяване на арендаторите и собствениците” (Маркс 1969а: 354). Господството на техните интереси води до това, че “всеки прогрес на капиталистическото земеделие е прогрес в изкуството да се ограбва работникът, но и в изкуството да се ограбва почвата; всеки прогрес в повишаването на

нейното плодородие за даден период от време е същевременно и прогрес в разрушаването на постоянните източници на това плодородие” (Маркс 1968: 512-513).

Както вече споменах, за Маркс природата има и втори аспект – природата на самия човек. Той критикува силите на капитала, които разрушават човешката физическа и морална природа. Мизерните условия на живот на работниците в епохата на първата индустриална революция предизвикват физическо израждане и морална деградация на големи маси от населението. Този аспект ми се струва по-добре познат и затова няма тук да се спирам върху него (вж. например: Маркс 1968: 186, 252-274, 408-413, 476-482, 665-675). Така едновременно се подкопават “източниците на всяко богатство: земята и работника” (пак там, с. 512-513).

На няколко места в “Капиталът” се срещат варианти на фразата “обмяна на веществата (Stoffwechsel) между човека и природата”. Капиталистическото производство струпва големи маси население в големите градове и същевременно “нарушава обмяната на веществата между човека и земята, т. е. връщането на употребените от човека във вид на храна и облекло съставни части на почвата, значи нарушава вечното природно условие за трайно плодородие на почвата. Едновременно с това то разрушава физическото здраве на градските работници и духовния живот на селските работници” (пак там, 511-512). По силата на тези обстоятелства се появява “непоправима цепнатина в обществената и диктувана от естествените жизнено закони обмяна на веществата, вследствие на което силата на почвата се разхищава, а търговията изнася продукта на това разточителство далеч отвъд границите на собствената страна (Либих)” (Маркс 1969: 355).

В своите изследвания върху капиталистическото земеделие Маркс използва, наред с други източници, трудове на агрохимици и в частност на знаменития Юстус фон Либих. Терминът “Stoffwechsel” е основен в трудовете на Либих, но в тях има съвсем обичаен за биолозите смисъл – процес, който се извършва в организма на животните (Liebig 1862; 1878). Същевременно Либих детайлно, с много факти и числа, описва процеса на изтощаване на земята продължил столетия: извлечените от нея вещества под формата на храни и суровини се всмукват от градовете и дори напускат границите на страната чрез международната търговия. Те никога не се връщат обратно и в последна сметка се превръщат в градски нечистотии (Liebig 1878: 496-498).

Тетрадките със записки на Маркс, които се публикуват отскоро, добавят още един интересен шрих, характеризиращ отношението му към природата. Например, по повод на “рационалната” селекционна система на английския животновъд Робърт Бейкуел Маркс коментира: “Характеризираща се със скорозрелост, пълна хилавост, липса на кости, голямо нарастване на мазнината и месото и т. н. Гнусно!” Друг коментар също показва симпатията на Маркс към животните, развъждани във ферми. Докато по-рано, отбелязва той, те са били активни, отглеждани максимално възможно на открито, сега вече са “изхранвани в обори” – една “система на килиен затвор”; “в тези затвори животните се раждат и остават там, докато бъдат изклани” (По: Saito, 2016, pp. 61-62).

7. Три гледни точки за Марксовото разбиране за природата

От изложеното дотук се вижда, че Марксовите текстове са голям, сложен и нееднороден масив. Това вече е благоприятна почва за различни, често коренно противоположни тълкувания. Съвсем накратко ще посоча три основни.

Първото е патент на Франкфуртската школа и по-специално на Хоркхаймер, Адорно и техния възпитаник Алфред Шмид. Според тях Маркс е мислител, принадлежащ към епохата на Просвещението и съответно споделя неговите основни мисловни нагласи: несломим устрем към господство над природата, която и теоретично, и практически се третира чисто инструментално и утилитарно. Според тях Маркс дори предвижда още по-висока степен на овладяване и технологичен контрол над природата в условията на бъдещото рационално организирано комунистическо общество (Foster and Clark 2016: 1-6).

Други леви възприемат Марксовото разбиране за природата като версия на концепцията за “производство на природа”, чийто автор е географът Нейл Смит. Той преобръща интерпретацията на франкфуртците: природа сама по себе си не съществува, тя непрекъснато се “произвежда” и “изобретява” от развиващия се социум; природа извън човешкото общество не съществува и днес тя е неотделима от самия капитализъм (пак там: 9-10, 20).

Накрая, някои леви се определят като “екосоциалисти”. Част от тях (Тед Бентън, Джеймс О’Конър, Ален Липиц и др.) по същество възприемат франкфуртската интерпретация: екологичният възглед е в най-добрия случай маргинален у Маркс. Той основателно е критикувал експлоатацията на труда, но не е разбрал, че икономическият растеж има естествени предели. Поради това неговата социална теория трябва да се допълни с екология и препоръчват “озеленяване на марксизма” (пак там: 8; Foster 2014: 57-59).

Други “екосоциалисти” (Питър Дикенс, Пол Бъркет, Джон Б. Фостър и др.) смятат, че екологична проблематика вече се съдържа в самите текстове на Маркс и Енгелс и поради това не е нужно тя да се “присажда” към марксизма. Централната идея, която лежи в основата на тяхната аргументация е Марксовото понятие “обмяна на веществата”. Според тях обаче екологичният елемент в марксизма трябва да се развива и, вече доразвит, да се прилага към съвременните реалности (Löwy 2018; Foster and Clark 2016: 13, 15; Saito 2016: 60; Gimenez 2001: 60-62).

Според мен, текстовете от Маркс, които анализирах, дават основание за една по-сложна и нюансирана интерпретация. Франкфуртската и “екологичната” интерпретация не се изключват напълно. От една страна, у Маркс категорично преобладава демиургичният патос (виж 2). “Работникът не само изменя формите на природното; той същевременно осъществява в природното и своята съзнателна цел, която като закон определя начина на неговото действие и на която той трябва да подчинява своята воля” (Маркс 1968: 90). Човекът “регулира и контролира обмяната на веществата между себе си и природата” (пак там, 189). Природната предметност е предпоставка, условие, средство на човешката дейност. Този начин на разглеждане до голяма степен се определя от

функцията на Маркс като икономист: стопанската дейност е по самото си естество утилитарна, насочена към задоволяване на човешки потребности. Днес е напълно ясно, че дори на земята се да върнат отнетите ѝ химически съставки, както апелират Либих и Маркс, това все още не означава, че тя е възстановена в първичното ѝ състояние. Други методи като дрениране, промени в ландшафта, механична и химическа обработка също могат да нанесат непоправими щети.

Това обаче не означава, че екологичната позиция става принципно невъзможна в концепцията на Маркс. Възможно е да говорим за прагматична и утилитарно ориентирана екология. Тя предполага един вид рационализирано господство над природата, което се самоограничава в името на своя дългосрочен интерес. В такава концептуална рамка спокойно се побират размишленията на Маркс за хищническото използване на земята в условията на капитализма. Много хора и днес са мотивирани да се борят за опазване на природата от подобни съображения: защото са застрашени самите основи на човешкото съществуване; съхранената природа е ценност, преди всичко защото човекът е ценност. Интерпретиран по този начин, класическият марксизъм несъмнено съдържа екологичен потенциал, който присъства и в съвременните екологични движения.

8. Заключение

Задачата, която си поставих в началото, е много по-основна от проблемите на една прагматична екология. Целта бе да се установи статусът на вещите в социалнофилософската концепция на Маркс.

Анализът констатира три типа вещи в рамките на тази концепция: първо, чисто физически предмети като средства и обекти на трудовия процес; второ, средства за производство, които детерминират историческия процес; трето, вещи в качеството им на стоки, които господстват като фетиши над своите създатели. Според Маркс първият вид вещи са изцяло под контрола на човека като практически субект. Вторите ограничават човешките общества, доколкото остават слабо развити. Според Маркс и Енгелс тази пречка пред пълноценното развитие на човека практически ще отпадне в общество с обществена собственост и автоматизирано производство, а фетишизмът на стоките и парите ще бъде напълно изкоренен с отпадането на стоковото производство.

И така, идеалът е пълен съзнателен контрол над природните и социалните сили. Следователно, според Маркс и Енгелс историята е процес на подчиняване на предметния свят, който (процес) ще бъде почти завършен в епохата на комунизма.

Тази схема на битието, обхващаща човек, общество, природа и история, се провали теоретически и практически. Може ли с нещо да бъде заменена тя? Теоретично несъстоятелен е отговор да кажем просто, че всяка схема от такъв мащаб е несъстоятелна и следователно всичко е в последна сметка случайно, зависещо от конюнктурата на обстоятелствата.

Теоретично е възможно да отхвърлим есхатологичния елемент в схемата на Маркс и Енгелс. Тогава ще остане действително ценното съдържание, което има непреходно

значение за философията, социалните науки и политиката: редица идеи с основополагащо значение за социалната теория, както и критиката на господстващия обществен ред. Разбира се, ще останат за дискутиране и уточняване редица частни въпроси.

В настоящия контекст е важно, че с тази редуция на есхатологичния елемент до голяма степен се възвръща автентичната сила на вещите в историята и съвременния обществен процес. По този начин ще бъде съществено ограничен демиургичният патос в марксизма. Той наистина ще отслабне, но все пак няма да изчезне напълно. Остава идеята за господство над природата и идеята за пълен контрол над артефактите. Поради това, струва ми се, трябва да се отиде още по-нататък. Накъде?

Има термин, който широко се използва в биологическите науки – “коеволюция”. Напоследък той все повече навлиза в други сфери, включително в някои социални науки. Той се използва и за описание на отношенията между живи и неживи системи (Weisz and Clark, 2011, 281). Както всеки термин, и този може да бъде използван както паразитно, така и непродуктивно. Според мен, една нова социалнофилософска схема на битието би могла да се развие върху основата на идеята за коеволюция между природа и общество. Това на първо място означава да се възприеме принципът за пълна симетрия между двете реалности, да се преодолее както природният детерминизъм, така и антропоцентризмът. За съжаление, тук нямам възможност да навлизам повече в тази интригуваща тема. Посоката обаче ми се струва правилна.

Цитирани източници

Енгелс, Фридрих. 1966. Анти-Дюринг. В: Маркс, Енгелс. Съчинения. Т. 20, София: БКП.

Енгелс, Фридрих. 1989. Писма за историческия материализъм. София: Партиздат.

Кацарски, Иван. 1994. Тоталитарният социализъм. София: Университетско издателство “Св. Климент Охридски”.

Маркс, Карл. 1957. Нищета на философията. В: Маркс, Енгелс. Съчинения, Т. 4, София: БКП.

Маркс, Карл, 1964. Към критиката на политическата икономия. В: Маркс, Енгелс. Съчинения, Т. 13, София: БКП.

Маркс, Карл. 1965. 18-ти Брюмер на Луи Бонапарт. В: Маркс, Енгелс, Съчинения, Т. 18. София: БКП.

Маркс, Карл. 1968. Капиталът, Т. 1. В: Маркс, Енгелс. Съчинения. Т. 23. София: БКП.

Маркс, Карл. 1969. Капиталът. Т. 3, Ч. I. София: БКП.

Маркс, Карл. 1969а. Капиталът. Т. 3, Ч. II. София: БКП.

Маркс, Карл. 1978. Икономически ръкописи от 1857-1859 г. В: Маркс, Енгелс, Съчинения, Т. 46, Ч. II, София: БКП.

- Маркс, Карл. 1983. Икономическо-философски ръкописи от 1844 година. В: Маркс, Енгелс. Съчинения. Т. 42. София: БКП.
- Фром, Ерих. 1996. Да имаш или да бъдеш. София: Кибеа.
- Foster, John B. 2014. Paul Burkett's Marx and Nature Fifteen Years After. // *Monthly Review*, December, 56-62.
- Foster, John B., and Brett Clark. 2016. Marx's Ecology and the Left. // *Monthly Review*, November, 1-25.
- Gimenez, Martha. 2001. Does Ecology need Marx? // *Monthly Review*, January, 60-62.
- Liebig, Justus von. 1862. Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie. Braunschweig, 1862.
- Liebig, Justus von. 1878. Chemische Briefe. Sechste Auflage. Leipzig und Heidelberg: C.F. Winter'sche Verlagshandlung.
- Löwy, Michael. 2018. Marx and Ecology: The Recovered Legacy. // *Against the Current*. May/June, 15-16.
- Saito, Kohei. 2016. Why Ecosocialism Needs Marx? // *Monthly Review*, November, 58-62.
- Weisz, Helga and Eric Clark. 2011. Society-Nature Coevolution: Interdisciplinary Concept for Sustainability. // *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 93 (4), 281-287.

References

- Engels, Friedrich. 1966. Anti-Dühring. // Marx, Karl - Friedrich Engels. Sachinienia. XX, Sofia: BKP.
- Engels, Friedrich. 1989. Pisma za istoricheskia materializam. Sofia: Partizdat.
- Katzarski, Ivan. 1994. Totalitarniat sotsializam. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski".
- Marx, Karl. 1957. Nishteta na filosofiata. // Marx, Karl - Friedrich Engels. Sachinienia. IV, Sofia: BKP.
- Marx, Karl. 1964. Kam kritikata na politicheskata ikonomia. // Marx, Karl - Friedrich Engels. Sachinienia. XIII, Sofia: BKP.
- Marx, Karl. 1965. 18-ti Bryumer na Lui Bonapart. // Marx, Karl - Friedrich Engels. Sachinienia. XVIII, Sofia: BKP.
- Marx, Karl. 1968. Kapitalat, T. 1. // Marx, Karl - Friedrich Engels. Sachinienia. XXIII, Sofia: BKP.
- Marx, Karl. 1969. Kapitalat. T. 3, Part. I. Sofia: BKP.
- Marx, Karl. 1969a. Kapitalat. T. 3, Part. II. Sofia: BKP.
- Marx, Karl. 1978. Ikonomicheski rakopisi ot 1857-1859 g. // Marx, Karl - Friedrich Engels. Sachinienia. XLVI/2, Sofia: BKP.

- Marx, Karl. 1983. Ikonomichesko-filosofski rakopisi ot 1844 g. // Marx, Karl - Friedrich Engels. Sachinenia. XLII, Sofia: BKP.
- Fromm, Erich. 1996. Da imash ili da badesh. Sofia: Kibea.
- Foster, John B. 2014. Paul Burkett's Marx and Nature Fifteen Years After. // Monthly Review, December, 56-62.
- Foster, John B., and Brett Clark. 2016. Marx's Ecology and the Left. // Monthly Review, November, 1-25.
- Gimenez, Martha. 2001. Does Ecology need Marx? // Monthly Review, January, 60-62.
- Liebig, Justus von. 1862. Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie. Braunschweig, 1862.
- Liebig, Justus von. 1878. Chemische Briefe. Sechste Auflage. Leipzig und Heidelberg: C.F. Winter'sche Verlagshandlung.
- Löwy, Michael. 2018. Marx and Ecology: The Recovered Legacy. // Against the Current. May/June, 15-16.
- Saito, Kohei. 2016. Why Ecosocialism Needs Marx? // Monthly Review, November, 58-62.
- Weisz, Helga and Eric Clark. 2011. Society-Nature Coevolution: Interdisciplinary Concept for Sustainability. // Geografiska Annaler. Series B, Human Geography, 93 (4), 281-287.